

ТРАДИЦІЇ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVIII СТ.

Українська історична література XVIII ст. відтворила основні етапи козацької історії XVII ст., запровадила в науковий обіг велику кількість джерельного матеріалу, створила позитивний стереотип сприйняття Хмельниччини як епохи у національній історії.

Особливе місце в українській історичній літературі XVIII ст. посідають літописи Григорія Граб'янки і Самійла Величка.¹ Ці твори наслідують попередні козацько-старшинські літописи і продовжують історико-літературні традиції другої половини XVII ст. в нових умовах, котрі теж вчинили на них вплив.

Концептуально твір Г.Граб'янки підпорядкований завданню показати рух козацьких мас на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким проти польсько-шляхетських сил і входження українських земель до складу російської держави. Григорій Граб'янка так називає свій твір: "Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана Запорожского с поляки за найяснейших королей польских Владислава, потом Казимира, в 1648 отпраоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцев и из диариуша на той войне писаного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожилов свидетельстви утвержденная. Року 1710".²

Про популярність твору Г.Граб'янки можна судити з того, що як зазначав О.Лазаревський " жоден з малоруських літописців не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок презельной брани Богдана Хмельницького".³

¹ Літописами їх називали умовно видавці Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів. Насправді вони є жанром історичної літератури, дещо відмінним від того, що прийнято називати літописами.

² Летопись Григория Грабянки. Изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1854

³ Киевская старина 1894, кн. XI, с. 299-300.

Твір Г.Граб'янки необхідно розглядати з політичною орієнтацією самого автора, що був відомий серед старшини Гадяцького полку спочатку на посадах полкового осавула, судді, а пізніше полковника. Діяльність Граб'янки відноситься до першої третини XVIII ст. — часів Петра I, правління “временщиків” та Анни Іванівни. Восени 1723 р. на річці Коломаку, де стояло табором козацьке військо, старшини склали Коломацькі статті, в яких поставили свої автономістичні вимоги. Першим із старшин гадяцького полку “Коломацькі чолобитні” підписав полковий суддя Григорій Граб'янка.⁴ Граб'янка їздив у Петербург з цими документами, щоби клопотати про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана. Та у відповідь був ув'язнений разом з П.Полуботком у столиці, і повернувся на Україну лише після смерті Петра I. Напевно Г.Граб'янка не поділяв поглядів І.Мазепи, бо після обрання гетьманом Скоропадського він належав до прибічників Петра I, одночасно залишаючись на автономістичних позиціях старого гетьманського устрою України під зверхністю російського самодержавства.

Центральною ідеєю, якою просякнутий твір Граб'янки “Действия презельной и от начала поляков крвавшой брани Богдана Хмельницкого”, є ідея козацького автономізму.⁵ Про мету свого твору Г.Граб'янка пише у вступі. Вона у нього зводиться до того, щоб показати народ український як рівний серед усіх народів, описаних в книгах давніми історіографами римськими, польськими, німецькими.

Граб'янка вказує і на територію, яку прагне описати. Це українські землі, розташовані між Північно-Східною і Західною Руссю. До кінця XII ст. українські історики і діячі літератури дуже рідко відрізняли землі українські і білоруські. Довготривале перебування цих земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі майже стерло поняття про межі і різницю між Україною і Білорусією. На початку XVIII ст., як бачимо з писань освічених кіл України, це поняття існує. Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р., продовжує існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ,

⁴ Материали по истории, литературе и этнографии Южной Руси. К., 1890, с. 106.

⁵ Наріжний С. “Действия презельной брани”. // Праці Українського історико-філологічного Товариства в Празі. Прага, 1939, Т. II.

що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра.

Зрозуміло, що найбільше цікавлять Г.Граб'яку події Визвольної війни. Про них він пише як про героїчну сторінку переможного козацького народу. Під терміном “козацький народ” він розуміє весь український народ (хоча терміну “український народ” не вживає). Боротьба цього народу, за висловом Г.Граб'янки, вкрита “любострастною славицею” під проводом “благоразумного вождя” Богдана Хмельницького. Останньому у заслугу Граб'янка ставить те, що “от тяжчайшого іга лядського козацким мужеством свободившого и російському монарси из стольними гради в первобытность приведшего”⁶. У тексті немає понять на зразок чи то “приєднання”, чи “воз'єднання” в контексті українсько-російських стосунків, як потім писали окремі майбутні історики, спираючись назагал на твір Г.Граб'янки. Повернення українських земель і народу під владу Російської імперії Г.Граб'янка розглядає як повернення до природнього стану, що існував раніше, тобто за часів Русі.

Г.Граб'янка високо оцінив історичний вклад Богдана Хмельницького, починаючи свій твір віршовим панегіриком гетьману, завдяки якому “Україна на ноги повсталала”. Як стверджують дослідники, властиво весь твір був написаний з метою прославити Б.Хмельницького.⁷

У “Действиях презельной брани” Г.Граб'янка прагне також показати, що не лише монархи могли “наповнювати страхом всесвіт”, а за справу вітчизни, за її зневагу можуть і раби, тобто народ, проти чужих монархів і завойовників повстати.⁸

Загальна історична концепція Г.Граб'янки не позбавлена провіденціалізму, властивого історикам раннього середньовіччя. Але вона й не тотожна з літописцями церковного напрямку.

У творі Г.Граб'янки висловлена також думка, що історичні знання повинні мати практичну цінність. Вони зобов'язані служити загальній потребі освітнього розвитку людини, а не просто бути духовно-моралізуючим наставленням. Завдання істориків в тому, щоб найвидатніші діяння людей своєї вітчизни не забувалися. Якщо ж історики не відтворять минулого, то сучасні покоління будуть у

⁶ Літопис Граб'яки... С. III.

⁷ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. Мюнхен, 1971, С. 41.

⁸ Літопис Граб'янки... С. IV.

цілковитій прірві незнання. Г.Граб'янка підкреслює, що переможців, яких історія глибоко шанує, у нашого народу багато. Наша вітчизна у військових успіхах нічим не відрізняється від інших держав, а тільки подвиги її народу забуті. Граб'янка прагне вивести із забуття історичні знання шляхом показу героїчного минулого “козацького малоросійського народу”.

Більшість дослідників схильні вважати, що станові інтереси старшини у першій третині XVIII ст., в тому числі і у Г.Граб'янки, ще не прослідковуються в тогочасних історичних творах, а тому він пише про єдиний козацький народ.

Основному текстові літопису Граб'янки передують два вірші — “Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського” і “Вірш на герб Малоросійський”. Перед першим віршем мусів бути в книзі, на думку історика М.Марченка, портрет Богдана Хмельницького, перед другим — герб війська Запорізького — козак, озброєний мушкетом. Обидва вірші є ніби епіграфами до військової історії козацтва. “Действие презельной брани” Г.Граб'янки можна назвати історією козацьких війн від часів появи козаків до 1664 р. у вигляді окремих історичних повістей, оповідань, а далі — короткого переліку важливих подій.

Поруч з твором Граб'янки важливе місце в українській історичній літературі першої третини XVIII ст. займає літопис Величка — “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского 1720”.⁹

Це літературно опрацьований твір, що складається з великої кількості оповідань, побудованих на значному джерельному матеріалі, а також на власних домислах автора. Перший том називається — “Сказание о войне козацкой з поляками, через Зиновия Богдана Хмельницкого, гетьмана войск запорожских, восьми лет точившойся”.¹⁰ Другий і третій томи озаглавлені — “Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведених собранная и zde описанная”. Четвертий том становить додатки з різних документів XVII ст.

⁹ Дослідники і видавці назвали твір С.Величка літописом умовно, як і роботу Г.Граб'янки.

¹⁰ Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. К., 1848, Т. I.

Літопис Величка належить до літератури військово-повістєвого жанру.¹¹ За обсягом це найбільший твір з відомих пам'яток історичної літератури XVII-XVIII століть. Перший том, що починається оповіданням про Національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, доведений автором до 1660 р. У додатку до першого тому вміщено ряд документів, що стосуються початку XVII ст., зокрема часів Петра Конашевича-Сагайдачного. Другий том літопису закінчується подіями 1700 р. У третьому томі автор згадує про деякі події 1720-1723 рр. Рукопис літопису оздоблений десятьма портретами гетьманів: Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, П.Тетері, П.Дорошенка, М.Ханенка, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи.

Світогляд Самійла Величка формувався під впливом його праці при дворі генерального писаря В.Л.Кочубея. Його було усунуто з посади, як гадають деякі дослідники, після страти його патрона В.Кочубея у 1708 р.

С.Величко, як і все українське козацтво, брав участь у Північній війні з шведами. Він перебував у Польщі, куди козацькі полки, за наказом Петра I, були відправлені на допомогу союзникові Росії польському королеві Августу II. Враження від цього походу знаходимо у літописі, де автор замислюється над історією етнічно українських територій. Його дивувала малочисельність населення на Правобережжі, Волині і у Галичині, де були спустошені міста і села. С.Величко ставить питання: чому “яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украино-малороссийская во область пустыни богом оставленна и насельници ея, славнии предки наши, безвести явишася.”,¹² тобто чому забуті подвиги предків наших.

У своїй передмові до “чительника” Величко вказує, що нібито в основу літопису він поклав діаріуш Самійла Зорки, секретаря Хмельницького. Оповідаючи про смерть і походження гетьмана Багдана Хмельницького у 1657 р. подає велику риторичну промову Самійла Зорки, яку нібито останній виголосив над труною Хмельницького.

¹¹ Він зберігся лише в єдиному оригінальному примірникові, який під час продажу з аукціону книжок відомого збирача літописів Лаптіна був куплений М.П.Погодіним і подарований ним для друку Київській Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, що опублікувала його, назвавши літописом. — Див.: М.І.Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 72.

¹² Літопис Величка, т. I, с. 5.

Пізніші дослідники взяли під сумнів існування у Б.Хмельницького секретаря Зорки і взагалі існування такої особи, оскільки крім літопису Величка це ім'я в інших політичних документах не зустрічається.¹³

Загальна історична концепція, якою пройнятий літопис Величка, близька до ідей твору Г.Габ'янки. Проте ці пам'ятки відрізняються одна від одної.

Якщо Габ'янка під українським народом розуміє головним чином козацтво, то Величко визначає народ, як ціле українське суспільство з усіма його верствами. В істріографії вже відзначалося, що у Величка ширше ніж в його попередників показано місце посполитих у суспільному житті.

Водночас у Величка чіткіше, ніж у його попередників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви виступають як цілком визначені територіальні і національні категорії. Україна цьогобічна і тогобічна у нього — це чітке поняття території обох боків Дніпра, населеної українським, менше зустрічається — малоросійським і лише в окремих випадках зустрічається — козацьким народом від верхів'я Північного Дінця до верхів'їв Случі, Горині і Прип'яті із сходу на захід та від Чорного моря до верхів'я Дніпра з півдня на північ.

Окремо пише Величко про Галичину, вживаючи тодішню назву — князівство Руське. Цю землю, разом з Волинню він відрізняє від України малоросійської, хоч населення їх називає своїм народом.

Як і його попередник Г.Габ'янка, Самійло Величко пише про Богдана Хмельницького як про найбільшого героя України, як про її “другого Мойсея”.¹⁴ Твір посилює панегіричне сприймання особи гетьмана і його історичної доби.

Цікавою пам'яткою української істріографії цього періоду є “Коротке описання Малоросії”.¹⁵ Хроніка містить події з історії України від давніх часів до 1734 р. Більш детально оповідання починаються від часу Хмельниччини. Своє завдання невідомий автор вбачає у тому, щоби показати козацьких гетьманів і “дейст-

¹³ Петровський М. Псевдодіяріуш Самуїла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. К., 1926, т.VII-VIII.

¹⁴ Див.: Н.Полонська-Василенко. Українська історіографія. Мюнхен, 1971, с. 42.

¹⁵ Див.: Горбань М. Нарис з української історіографії. Ч. I. Новий список літопису “Краткое описание Малороссии”. Харків, 1923.

ва українские” . Російського царя Олексія Михайловича він називає “вечnodостойником” . Переяславську Раду 1654 року трактує як “приведення під високодержавну руку” російського царя.

Автор “Короткого описання Малоросії”, — на думку дослідників, — зумів догодити смакам освічених кіл козацько-старшинської інтелігенції, що цікавились історією свого краю. Серед них цей твір користувався найбільшою популярністю.

Історичну літературу першої половини XVIII ст. представляє також “Чернігівський літопис”, де подано коротку хроніку подій від 1587 до 1725 рр. Саме разом з цим літописом, як додаток, О.Лазаревський вперше надрукував Коломацькі чолобитні, що в свій час стали приводом для арештів генеральної старшини у 1723 р.

Близьким до попереднього літопису є твір “Летописец, или описание краткое, знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким”. При надрукуванні цього твору В.Антонович довів, що автором його був генеральний обозний 30-х-40-х рр. XVIII ст Яків Юхимович Лизогуб, і назвав цю хроніку Літописом Лизогуба. Від початку XVI ст. до кінця XVII ст. літопис Лизогуба це складена рік за роком хронологія, джерелом якої стали інші козацькі хроніки. Від оповідань 90-х рр. XVII ст. і до кінця твору (1737 р.) джерелом літопису були родинні записи сім’ї Лизогубів. Вони ширше, ніж інші хроніки подають оповідання про участь українських козаків у Північній війні, про страту Мазепю Кочубея та Іскри. Автор літопису належав до генеральної старшини, близької до гетьмана Мазепи, але засуджував його шведську орієнтацію.

Значне місце в Літописі займають історичні записи часів правління временщиків, від смерті Петра I до 1737 р., зокрема оповідання про російсько-турецьку війну часів Анни Іванівни, де описані заслуги генерального обозного Якова Лизогуба, що стояв на чолі козацького війська.

Дана пам’ятка історіографії становить певний інтерес з точки зору поглядів на явища українського життя представників козацької старшини, які, на зразок Якова Лизогуба, історичними мотивами прагнули довести свої заслуги перед російською державою, одночасно не цураючись власних автономістичних поглядів.

У цілому ж, історичні твори першої половини XVIII ст. започаткували панегіричне сприйняття історії козацько-гетьманської

добі.¹⁶ Водночас вони утвердили новий погляд на період Хмельниччини і зокрема Національно-визвольної війни, розглядаючи її як час, що не лише приніс військові перемоги, але й привів до нових адміністративних форм управління, нового рівня соціальних відносин і, нарешті, утвердив у свідомості думку, що Україна є державою.

Головною рисою української старшинської історіографії другої половини XVIII ст. є її компілятивний характер. Компілятивність історичних творів була дуже помітною і в попередні періоди, та в другій половині XVIII ст. ці риси стають визначальними. За ідейним змістом історіографія цього періоду є підсумком козацько-старшинських автономістичних прагнень, ідейно висловлених у творах історичного змісту.

До пам'яток української історіографії другої половини XVIII ст. можна віднести твори Петра Симоновського і Степана Лукомського. П.Симоновський склав у 1765 р. "Коротке описання про козацький малоросійський народ".¹⁷ Появі цього твору передувало складене Григорієм Покасом у 1751 р. "Описание о Малой России".¹⁸

Книга починається традиційним у козацькому літописанні з'ясуванням питання про значення імені "козак" і ранньої історії козацтва. Цей розділ "Короткого описання" Симоновського нагадує собою початок "Действия презельной брани" Граб'янки. Граб'янка і Симоновський виводять початок козацтва з території між Каспійським і Чорним морями, а етнічне їх походження від скіфів і хозарів. Обидва вони припускають походження козаків від косогів, тобто від предків черкесів Північного Кавказу.

Оскільки давню Русь до XIV ст, Симоновський вважає спільним періодом в історії російського і українського народів, то виводить із спільних джерел походження російських козаків — донських, уральських, терських та українських — запорізьких. За часом виникнення він вважає останніх старшими. Їх появу Симоновський відносить до давніх часів, а збільшення їх числа і поширення по всьому півдню України — до XIV-XV ст.

¹⁶ Див.: М.Грушевский. Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия Академии Наук СССР. М., 1934, ч. IV.

¹⁷ Вперше твір видав у 1847 р. О.М.Бодянский.

¹⁸ Оглоблин О. Григорий Покас та його "Описание о Малой России" // Науковий збірник. Нью-Йорк, 1952, т. 1.

“Краткое описание про козацький малоросійський народ” охоплює події від давніх часів до 1751 р., до останнього відновлення гетьманства в особі Кирила Розумовського. Далі автор відмовився від продовження своєї праці, хоча прожив він ще довго і помер на початку ХІХ ст.

Які обставини змусили автора обірвати свою працю саме цією датою? На це питання можна відповісти, проаналізувавши ідейну концепцію Симоновського. Автор є виразним прихильником гетьманського уряду, ідеологом тієї більшості старшини, що із захопленням зустріла відновлення Єлизаветою Петрівною гетьманства і готова була відстоювати до кінця козацький устрій гетьманської України.

Симоновський негативно сприйняв скасування гетьманства у 1764 р. і ліквідацію автономності України. Але виступати з подібними концепціями у вигляді історичного твору означало вступити на небезпечний шлях, тобто стати в суперечність з урядовою політикою Катерини ІІ. У таких випадках більшість освічених представників української старшини воліли поступатися не лише своїми політичними інтересами, але й інтересами цілої нації.¹⁹

В аналізі переговорного процесу 1654 р. між російським урядом і гетьманськими представниками Симоновський прихильник російської орієнтації до того часу, поки царський уряд не зачіпає автономістичних інтересів старшини. Устами своїх героїв говорить, що “не саблюю нас узяли”, а ми добровільно приєдналися, тобто добровільно можемо і роз’єднатися.

В особі Петра Симоновського ми бачимо освіченого представника козацької старшини, яка до середини ХVІІІ ст. цілком сформувалася як стаєн і шукає обґрунтування дворянських прав зверненням до своїх заслуг і заслуг своїх предків у минулому.

До історичних творів середини ХVІІІ ст. належить “Зібрання історичне” Степана Лукомського.²⁰ Твір охоплює події в Україні від початку завоювань литовського князя Гедиміна до кінця ХVІ ст. Починається твір, як і багато інших творів того часу з’ясуванням поняття “Що є козак?”. На відміну від Граб’янки і Симо-

¹⁹ Див.: М.І.Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.), с. 83.

²⁰ Ершов А. Про літописні джерела історичних праць Степана Лукомського. // Записки Ніжинського ІНО. Ніжин, 1928.

²⁰ Ершов А. Про літописні джерела історичних праць Степана Лукомського. // Записки Ніжинського ІНО. Ніжин, 1928.

новського він розглядає козаків як виходців з місцевого населення і виникнення їх відносить до кінця XIV ст.

Минуле України і її сучасне становище привернуло увагу Г.Ф.Міллера. Йому належить кілька статей з цього питання — “Про початок походження козаків”, а також “Відомості про запорізьких козаків”.

У 1777 р. був надрукований “Короткий літопис Малої Росії” Василя Петровича Рубана. “Літопис” Рубана є не зовсім точною копією “Короткого описання Малоросії”, складеної автором у 30-х рр. XVIII ст. Свій компілятивний твір, що починається викладом від 1506 р., Рубан довів до 1770 р.

Особливе місце в історичній літературі України XVIII ст. займає історія Запоріжжя.²¹ Найбільш узагальнюючою працею, яка лягла в основу дальших історичних творів про Запоріжжя, була “Історія про козаків запорізьких”, складена 1740 р. офіцером, який служив у царській армії на півдні України, князем С.І.Мишецьким. Цією книгою читачі користувались в рукописах, аж поки вона не була надрукована в 40-х рр. XIX ст. О.Бодянським.

Твір Мишецького ліг також в основу праці Олександра Івановича Рігельмана — “Літописне повісткування про Малоросію, її народ і козаків”.²² Книга Рігельмана ілюстрована зображенням українців різних станів — гетьмана Богдана Хмельницького, полковника, сотника, козаків, шляхтича, шляхтянки, знатних панів, простих селян тощо. У додатках вміщено також дві карти — одну періоду роздробленості Русі на удільні князівства, а другу — України і сусідніх з нею земель кінця XVIII ст. Наприкінці книги Рігельман подав короткі свідчення про слобідсько-українські козацькі полки та про козаків донських, уральських, кубанських і терських. Запорожців він вважає найдавнішими з усіх козаків, історію яких він описує. Власної оригінальної концепції в погляді на історію українського козацтва Рігельман не створив.

Дворянські історики кінця XVIII ст., серед них і А.Ф.Шафонський, були вороже настроєні до історії Запоріжжя і козацього устрою. У роботі “Черниговского наместничества топографическое описание”²³ Шафонський виявляє вороже ставлення до запорізько-

²¹ Див.: Н.Полонська-Василенко. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен, 1965, т.І. Її ж. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Ле Клер та Болтин) // Там же.

²² Надрукована О.Бодянським у 1847 р.

²³ У 1851 р. видана була у Києві окремою книгою.

го козацтва і прагне ідейно обґрунтувати знищення Катериною II Січі. Він розглядає Запорізьку Січ як “зборище здичавілих людей”. Весь його твір пройнятий намаганням виправдати реакційну кріпосницьку і національно-колоніальну політику царизму в Україні.

Пам’ятниками української мемуарної літератури XVIII ст. є щоденники Миколи Ханенка і Якова Марковича. У них зафіксовані важливі явища соціально-економічного життя козацької старшини часів зміцнення кріпосництва на Україні, занепаду ролі і значення козацтва, закріпачення селянства і перетворення старшини в шляхетсько-дворянський стан.

Історична література XVIII ст. подає багаті матеріали про минуле України, особливо з історії формування і розвитку козацтва. На тлі історичних концепцій даного періоду видно як тодішня історіографія оцінювала найважливіші віхи в житті українського народу, яким був рівень розвитку історичної думки і в якій мірі в сфері історичних знань побутували козацькі традиції. Пам’ятки української історіографії XVIII ст. показують нам загальне сприйняття епохи тодішньою інтелігенцією, а також доповнюють наші знання про історію посполитих, козаків, міщан та інших верств і станів українського етносу.